

Národní knihovna
České republiky
National Library
of the Czech Republic

МЕЖДУ ТРАВМАТА И НОСТАЛГИЯТА

Сюжети от българската емигрантска
литература (1944–1989)

МЕЖДУ ТРАВМАТА И НОСТАЛГИЯТА

Социокултурните условия, при които се развиват българското и чешкото общество през следвоенния период, са твърде сходни. Литературната продукция и в двете страни е силно повлияна от политизацията на културния живот, вследствие на което се очертават три направления – официална, неофициална и емигрантска литература. Последното направление и досега е слабо проучен литературноисторически феномен, въпреки че именно емигрантското творчество представлява важна идеологическа и естетическа алтернатива на официалната литературна продукция, която в условията на съветизация на културния живот се оказва под идеологическия контрол на комунистическата партия.

Българската емигрантска литература, за разлика от другите две направления, се развива в по-свободна среда. Именно тази творческа свобода поражда значително идейно разнообразие, което в български контекст често придобива политически и идеологически измерения. В изгнание творят монархисти, националисти, земеделци, социалдемократи, либерали и анархисти. Българските евреи, преселили се в Израел след войната поради специфични мотиви, също пишат и публикуват произведенията си на български език. Емигрантската литература е душата на една „друга България“, която живее и мисли свободно, независимо от догмите и постановленията на управляващата комунистическа партия. Това, което споява тази изключително пъстра диаспора, е общата антикомунистическа нагласа.

В душата на българската емиграция по време на Студената война протича непримирим конфликт между два модуса на паметта. От една страна, тя носи травмата от репресиите срещу всички реални или предполагаеми противници на режима. От друга страна, се проявява носталгията по изгубената родина, която намира литературен израз в ретроспективни завръщания към идеализирания свят на стария ред. В текстовете си емигрантите често изграждат своеобразна българска Аркадия – митична страна на изобилие, спокойствие и социална идилия. Носталгичните завръщания обикновено се насочват към царска София, традиционната селска среда или девствената природа на българските планини. Българската литературна носталгия връща душата на емигранта в един отминал свят, който вече не съществува, а може би никога не е съществувал...

ГЕОРГИ МАРКОВ

През 60-те години на ХХ век в социалистическа България изгрява ярката литературна звезда на Георги Марков (1929–1978) – автор на успешни белетристични произведения, сред които се открояват романът „Мъже“ (1962; на чешки: *Muži*, 1964) и сборникът с разкази „Жените на Варшава“ (1968; на словашки: *Ženy Diabolského vrchu*, 1970). Марков е и популярен драматург, който въвежда в българския театър елементи на абсурдната драма. През 1968 г. внимателно следи реформаторския процес в Чехословакия и след неговото военно потушаване губи всякакви илюзии относно съветския социалистически модел. Заминава в емиграция и се установява в Лондон, където постъпва на работа в българската редакция на Би Би Си. Скоро започва да сътрудничи и с „Дойче Веле“ и „Свободна Европа“, където от 1975 г. редовно се излъчват неговите културно-политически есета, известни като „Задочни репортажи за България“. Смята се, че именно тези безкомпромисни текстове, критикуващи не само режима в София като цяло, но и пряко личността на диктатора Тодор Живков, са причината за неговото убийство.

В четвъртък, 7 септември 1978 г., около 18:30 ч. срещу емигранта е извършено покушение. На лондонския мост „Ватерло“, близо до автобусна спирка, Марков се сблъсква „случайно“ с непознат минувач, при което усеща леко убождане в дясното бедро. Здравословното му състояние рязко се влошава и той е приет в болница. Британските лекари обаче не успяват да му помогнат. Георги Марков умира на 11 септември на 49-годишна възраст. Разследването на Скотланд Ярд по-късно установява, че причината за смъртта е миниатюрна метална капсула, съдържаща рицин. Убиецът така и не е разкрит, както и поръчителите и организаторите на покушението; и до днес се приема, че зад операцията стоят българските тайни служби.

ГЕОРГИ МАРКОВ И РЕФОРМАТОРСКИТЕ ПРОЦЕСИ В ЧЕХОСЛОВАКИЯ

Някои от есетата на Марков, посветени на реформаторските процеси в Чехословакия, са издадени на чешки език през 1991 г. под заглавието „Размисли за чехословашката пролет 1968“ (*Úvahy o československém jaru 1968*) от Владимир Кржиж (1951–2019). В първата част на есето „Не се гаси туй, що не гасне“ авторът пише:

„Искам да пиша за Чехословакия, за десетгодишнината от нахлуването на войските на Варшавския договор и за всичко, което последва там, до ден днешен. Искам да пиша, а не зная откъде да започна. В главата ми се роят спомени и образи, които напират, подстрекават, провокират, предизвикват у мен едновременно гняв и болка, възхищение и гордост – като че Чехословакия е моя родина и като че всичко, което става там, ме засяга лично.

През зимата, която Дубчек превърна в пролет, ние неколцина приятели, пишещи братя поискахме да се преселим от България в Чехословакия. В онези дни тя ни се виждаше най-привлекателната страна за живеене. Там ставаше нещо голямо. Ние не знаехме добре езика, но искахме да бъдем там. Нямахме намерение да променяме националността си, но казвахме:

„Хайде да станем чехи!“

Това означаваше да се присъединим към тях, да бъдем като тях и да дадем сили и способности за тяхната кауза, която беше и наша кауза. Може би, донякъде нашето желание беше порив да се избяга от собствената зима в чешката пролет. Но докато траеше бюрократичното уреждане на нашето преселване, те закриха Чехословакия. Или по-точно нашата Чехословакия.

През октомври на същата година една моя позната, майка на син, който беше войник – парашутист, един от половината милион нашественици, ми разказа какво синът ѝ бе доверил:

„Майко, вървиш по улиците на Прага, а хората те питат какво търсиш там? И те гледат в очите. А ти се чувствуваш като чучело, като натрапник и те е срам, и ти е болно, и ти се иска да им кажеш „извинявайте, заповед!“, а пък знаеш, че такова извинение нито се приема, нито пак можеш да го кажеш... и гледаш да се махнеш колкото се може по-бърже...!“

(Откъс от книгата „Пражка пролет“, 2006, с. 52–53.)

ЖЕНИ ЗАИМОВА

Жени Заимова (1917–2005) е най-активната и значима авторка сред жените в българската емигрантска литература. През 1947 г. лиричната поетеса заминава за Рим, където съпругът ѝ, Стоян Заимов, заема дипломатически пост. Когато той е отзован в „народнодемократическата“ си родина, Жени отказва да се върне и остава в чужбина. През 1957 г. се премества в САЩ, където започва да следва литература. Там излизат всички нейни стихосбирки, написани на български: първата от тях е „Песни разпилени“ (1971), последвана от „Щъркели“ (1972), „Стихотворения“ (1974), „Мартеници“ (1977) и „Тракийско злато“ (1981).

Стиховете ѝ отразяват тежките душевни състояния на човек, откъснат от семейството, дома и родината си. През 1972 г. поетесата е съкрушена от вестта за трагичната смърт на сина си Владимир, който загива при самолетна катастрофа по време на командировка в Съветския съюз. Стиховете ѝ, писани в емиграция, са пропити с дълбока носталгия. В родната България се завръща окончателно едва през 1993 г., след 46 години раздяла. Продължава да твори до смъртта си през 2005 г.

НОСТАЛГИЧНО СТИХОТВОРЕНИЕ „СНЯГ СЕ ТРУПА“

от стихосбирката „Тракийско злато“

*Непрогледно свъсено небе,
сняг се трупа, трупа, трупа...
Бяла радост за душата бе
с няколко деца във група*

*плътна да се спускаме с шейна.
Биехме се с топки снежни...
Всичко туй остана зад стена.
Няма кой две думи нежни*

*да ти каже в тази тук страна.
Свита съм като в хралупа,
(може би веч стара съм жена)
а снега се трупа, трупа...*

*Гледам през прозореца навън
от нюйоркската си стая.
Пеят ми снежинки като в сън,
но не мога да играя.*

ЕМИГРАНТСКИЯТ КУЛТ КЪМ НИКОЛА ПЕТКОВ

Никола Петков (1893–1947), земеделец и лидер на обединената антикомунистическа опозиция, е екзекутиран след скалъпен политически процес на 23 септември 1947 г. В колективната памет на българските емигранти личността на Никола Петков въплъщава не само демократичната съпротива срещу комунистическата диктатура, но и категоричното несъгласие с политиката на царския режим като съюзник на нацистка Германия. В следвоенната емигрантска литература трагичната съдба на земеделския водач е интерпретирана не само в поезията и прозата, но и в документалистиката и ангажираната есеистика. Личността на Никола Петков се издига в култ с агиографски характеристики, а екзекутираният опозиционен лидер се превръща в ключов символ за българската емигрантска памет и политическо верую. Саможертвата му се отбелязва ежегодно, най-вече по инициатива на емигрантския БНК (Български национален комитет).

През 1988 г. в Париж излиза книгата „Никола Д. Петков 1893–1947“, подготвена от земеделци от кръга на Ценко Барев (1919–2023). Патетиката на мъченическата смърт на Петков е подсилена от интертекстуални препратки към поетичното творчество на българския литературен класик Иван Вазов и към бележити личности от националноосвободителната борба срещу османското владичество.

„Неговият земен път свършва до тук: до бесилото в Централния затвор в София.

До безсмъртието!

За Никола Петков се разказват легенди. Както се разказват легенди за изключителните борци за свобода. За великаните.

Така, както някога хората дълго са вярвали, че Ботев не бил паднал на Вола, че Левски не е бил обесен в София, но че и двамата са били заточени в Диарбекир, така дълго и за Никола Петков се носеха легенди. Народната мътва твърдеше, че той е жив и че е заточен в Сибир или пък че лежи в зловецца Лубянка в Москва, където е свършил живота му – безименен, жив погребан!

Той умря, но остана делото му, борбата, името му! Остана легендата за него!

Защото не се гаси туй, що не гасне! Не гаснат идеите, не гасне волята за свобода. А великият пример ражда нови хиляди, милиони примери. На мястото на падналите застават други, за да поемат поваленото знаме.

Така оцеляват народите – за да пребъдат във вековете!“

НИКОЛАЙ ЛЕВКОВ

Поетът и прозаикът Николай Левков (1933–2020) принадлежи към парижката секция на Българския национален комитет (БНК). Левков публикува творбите си на страниците на български емигрантски периодични издания като „Младежка борба“, „Освобождение“ и „Бъдеще“ (често под псевдонима Николай Сърногорски). В историята на емигрантската литература е известен най-вече със своя роман-трилър „Земята плаче“ (1958), издаден в Париж в поредицата „Народна борба“. Романът „Земята плаче“ пресъздава драмата на колективизацията и отчаяната съпротива на селяните срещу съветизацията на българското село. В приведения откъс разказвачът на Левков обяснява защо българският селянин никога не успява да се примири с колективизацията и насилственото създаване на ТКЗС.

ОТКЪС ОТ КНИГАТА НА НИКОЛАЙ ЛЕВКОВ „ЗЕМЯТА ПЛАЧЕ“, 1958

„Между селянина и земята съществува някаква невидима, челичена връзка. Една обща сила споява човека с пръстта, като с общи корени. Тези хора тук не знаеха, какво е туй изкуство, а самите бяха творители на нещо възвишено. Затрогваше тази обич на селяка към нивите – смущаваше. Чудеше умовете тази нежност и топлота, с която тачеше земята. Тя не беше мъртва купчина чернозем. Тя беше баща, майка за селяка. [...] Съдбата на земята беше селска съдба. При пек и суша, селянинът линееше ведно с класовете. При градушка всяко парче лед удряше на голо по сърцето му. При благодатен дъжд, той се изправяше, дишаше, възраждаше се ведно с посева си. Една неделима, свръхчовешка тайна бе свързала селянина и земята.“

БЪЛГАРСКИТЕ АНАРХИСТИ В ЕМИГРАЦИЯ (1944–1989)

Комунистическият режим от съветски тип, който окончателно се установява в България през 1947–1948 г., не търпи никакви идеологически алтернативи, включително и радикалния ляв анархизъм. Българските анархисти са сравнително многобройна общност в тази балканска страна и мнозина от тях са хвърлени в затвора или интернирани в трудови лагери от новия „народнодемократически“ режим. Някои успяват да избягат на Запад и да създадат активни общности, особено във Франция, Швейцария и Австралия. През 1952 г. в Париж започва да излиза списанието „Наш път“, чийто главен редактор е Георги Хаджиев (1906–1992). В него се публикува анархистична литература от най-различен характер: брошури, пропагандиращи идеологията на безвластието, мемоари на водещи дейци на движението и своеобразна революционна поезия, която безпощадно изобличава недъзите на двете съперничаещи си идеологии през Студената война – съветския комунизъм и западния капитализъм.

ЛИТЕРАТУРАТА НА БЪЛГАРСКИТЕ ЕВРЕИ В ИЗРАЕЛ

През Втората световна война българските евреи не са депортирани в лагерите на смъртта (за разлика от сънародниците им в окупираните от България територии в Югославия и Гърция), благодарение на което оцеляват и след войната имат възможност да се преселят в Израел. Но дори и в новата си родина българските евреи, които в преобладаващата си част са от сефарадски произход, остават свързани с българския език и култура. Българският език продължава да бъде техен културен език и от 50-те години в Тел Авив и Яфо излиза значително количество литература, писана на български. Автори като Алберт Михаел, Алберт Бени, Алберт Варсано, Тилда Леви, Йона Шварц и др. пишат и издават разкази, романи, поезия, фейлетони и мемоари. Докато някои от текстовете са пропити с носталгия по старата балканска родина, други тематизират травматичната памет за военния период, а по-късно и бурните събития от 60-те и 70-те години, свързани с арабско-израелските конфликти.

ОТКЪС ОТ КНИГАТА „БЕЛЕНЕ – ОСТРОВЪТ НА ЗАБРАВЕНИТЕ“ НА НЕДЯЛКО ГЕШЕВ, 1983

„Нашата барака, тази на младите, беше тъмна сламена кошара, с малки отвори и дървени решетки, дълга около 40 м. и широка 6 м. От двете страни на тясната пътека, служеща за коридор, бяха построени дървени нарове на етажи. За пружини ни служеха плетища от върбови пръти, по които се търкаляхме един по друг по бригади. Вътре цареше мрак, нямаше осветление, нито отопление през зимата.

Дори и през деня в облачно време намирахме трудно леглата си. Вечер, когато ни четяха лекции от пропаганден характер, осветляваха с едва мъждукащи газеничета, които пушеха до такава степен, че се задушавяхме. Въздухът ставаше непоносим, особено през нощта. Петстотин затворника изнемогваха от задух и горещина. А през зимата снегът навяваше през зиналите решетки, които трябваше да запушваме с дрипи. За хигиена и дума не ставаше. Дървеници в безобилие, а комарите ни свиреха постоянно непрестанна нощна серенада. [...].“

ЕМИГРАНТСКАТА ЛИТЕРАТУРА КАТО ПЛАТФОРМА НА ПРАВОЗАЩИТНИЯ ДИСКУРС

Във връзка с т.нар. Хелзинкски процес през 70-те години нараства броят на емигрантските публикации, които тематизират репресивния механизъм и нарушенията на човешките права в комунистическа България. Нерядко емигрантите се връщат към темата за лагерите и затворите от 40-те и 50-те години; в това отношение особено интересна е мемоарната проза на бившия политически затворник Недялко Гешев (*1928) със заглавие „Белене – островът на забравените“ (1983). Мемоарите на Благой Попов (1902–1968), озаглавени „За да не се повтори никога вече“ (1981), също се преиздават неколkokратно в чужбина. Благой Попов е един от тримата български комунисти (наред с Георги Димитров и Васил Танев), обвинени от нацистите за пожара в Райхстага през 1933 г. След оправдаването им тримата заминават за СССР, където през 1937 г. Благой Попов става жертва на сталинските чистки. Той е арестуван, осъден в скалъпен процес и изпратен в ГУЛАГ. Попов се завръща съкрушен в България едва през 1954 г. По-късно ръкописът със суровите му спомени от ГУЛАГ е изнесен нелегално на Запад и излиза като книга.

СТАРА СОФИЯ В РАЗКАЗИТЕ НА ИЛКО ИЛИЕВ

Донякъде загадъчна фигура сред българските емигранти е поетът и прозаикът Илко Илиев, известен и под псевдонима Джералд Дорсет (1920–1987). През 50-те години Илиев живее в Лондон, където излиза носталгичната му стихосбирка „По чужди земи“ (1957). Две години по-късно в Мюнхен е издаден и сборникът му с разкази „Скици с въглен“ (1959), в който разказвачът се завръща в стара София от царския период и умело реконструира отдавна изчезналият свят на някогашния софийски елит.

През 1960 г. Илиев вече работи в Би Би Си и се опитва да издейства от българското консулство в Лондон изходна виза за овдовялата си майка. По този повод той е примамен на летището и отвлечен от представители на българските тайни служби в София, където започват перипетиите му с репресивния апарат и прекарва една година в затвора. През 1963 г., най-вероятно под дипломатически натиск от страна на американските власти, е освободен и му е позволено да замине за САЩ (Илиев е имал американско гражданство). След повторното напускане на родината си авторът започва да публикува изключително на английски език под новото си гражданско име Джералд Дорсет.

ОТ СБОРНИКА „СКИЦИ С ВЪГЛЕН“ НА ИЛКО ИЛИЕВ

Откъс от футболният разказ
„Рефера в чувал“, в който
е пресъздадена отминалата слава
на традиционното софийско дерби между
клубовете „Левски“ и „Славия“.

„Те тръгнаха между хората, като се провираха между групи, които спореха за качествата на отделните играчи. По чистото синьо небе нямаше нито едно облаче. Слънцето се бе надвесило над кооперациите отвъд реката и сянката от главната трибуна се бе проснала над пейките и част от игрището. На естрадата отсреща военен оркестър свиреше маршове. Из дървените пейки се движеха продавачи на семки и лимонада. Приятели, които седяха на различни пейки, се викаха по име. Някои от посетителите из евтините места извиваха вратове, за да видят официалните лица на трибуната. Изведнъж военният оркестър спря да свири; капелмайсторът вдигна високо палка и замахна енергично. При първите звуци на „Шуми Марица“ всички станаха на крака. Игрището затихна. Няколко малки деца се разплакаха. Майките им се опитаха да ги успокоят. От „Шуми Марица“ оркестърът премина към „Химна на Царя“ и завърши всред ръкоплескания и въодушевление. [...] Двамата се бяха изправили зад гърбовете на хората от последната пейка, доволни, че могат да виждат ясно цялото игрище. Зад тях, пътеката по насипа бе изпълнена с правостоящи. Гласовете на семкаджиите и лимонададжиите стихнаха. Реферът изсвири остро и кръглата кожена топка изхвърча над главите над сините фланелки.“